

PAVEL KOLÁŘ, *Der Poststalinismus: Ideologie und Utopie einer Epoche*, Köln-Weimar-Wien 2016, Böhlau Verlag, 370 s., ISBN 978-3-412-50526-4

Kolářova kniha je svým tématem, využitím nových pramenů, komparativním zá- měrem a v neposlední řadě smělymi, byť ne vždy nespornými závěry i čtvrtstoletí po zřícení komunistických režimů velmi aktuální. Ve sporu o charakter komuni- stické diktatury je stále nejasno, do jaké míry mohly nižší složky strany a řadoví komunisté ovlivňovat linii strany a názory vedení na řízení státu i společnosti. Jak byl v každodenním životě společnosti i ve chvílích nevšedního významu rozdělen vliv a tím i odpovědnost mezi řídicími orgány strany a společností jí řízenou?

Autor sleduje ideologický přerod komunistů, k němuž dala impulz „dvoji smrt“ J. V. Stalina, fyzická 1953, ideová 1956. Komunisté v celém sovětském táboře i za jeho hranicemi byli Chruščovovou „tajnou zprávou“ na XX. sjez- du sovětských komunistů v únoru 1956 probuzeni ze svého stalinského opojení k hořkému vědomí závažných chyb a nedostatků v činnosti, myšlení a ideologii strany. Nastalo zpytování nedávné minulosti, z kterého mělo vzejít nejen poznání chyb, ale také „nové sebedopřehlednění“ strany, resp. jejího poslání v dějinách. To bylo pochopitelně spojeno i s hledáním nové identity komunistů a přesvědči- vější legitimace (vedoucího) postavení strany ve společnosti.¹ Toto úsilí a proces změny komunistického chápání „myšlenkového světa“ (Sinnwelt),² započatého odhalením a odmítnutím „kultu osobnosti“ a pokračujícího snahou o obrození strany na principech ražených V. I. Leninem, tvoří jakýsi mezičlánek ve vývoji komunistického projektu, který autor označuje poststalinismem. V centru práce

- 1 Utváření komunistické identity po Stalinově smrti věnoval Pavel Kolář už dříve studii: *Strana jako utopie. Komunistická identita po pádu stalinismu*, Soudobé dějiny 19/2012, s. 227–255. Sleduje tam „soustavu představ a mýtů, které udržovaly a rozvíjely pocit jednoty a souznělosti straníků, jakož i přesvědčení o legitimním nároku strany na řízení společnosti“ (s. 233). Teze této studie jsou v nové Kolářově knize rozvedeny a obohaceny o paralelní vývoj v NDR a Polsku. Dále srov. PAVEL KOLÁŘ, *Kommunistische Identitäten im Streit. Politisierung und Herrschaftslegitimation in den Kommunistischen Parteien in Ostmitteleuropa nach dem Stalinismus*, Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 60/2011, s. 232–266.
- 2 V práci MICHALA KOPEČKA, PAVLA KOLÁŘE, *Projekt „Socialistická diktatura jako myšlen- kový svět“*, Soudobé dějiny 19//2012, s. 9, se vysvětluje termín „Sinnwelt“ jako „širší myšlenkové pojmání a konstruování světa, jako ‚ideálno‘ v protikladu k úzce vymezenému světu materiální skutečnosti socialismu“, jako zóna, „v níž historičtí aktéři každodenně konstruovali smysl stávajícího pořádku a v níž byla každodenním jednáním znovu obnovována jeho legitimita“.

je otázka, jak se měnily komunistické představy o smyslu dějin po roce 1956, jak byly po otřesu šestapadesátého roku nově pojímány a konstruovány utopické vize? A také jak se nově utvářel poměr mezi centrálou a periferií strany?

Charakteristickým rysem tohoto období je měnící se vztah mezi konečným cílem a cestou strany dějinami. V období stalinismu byl cíl chápán jako utopie beztrždní společnosti, jako poslední stránka dějin (jako ukončený manuskript). Nyní dostává povahu „tendence k něčemu“ (jak to pojímal například Ernst Bloch, k němuž autor odkazuje na s. 14), nebo jak to vyjádřil Martin Sabrow: utopie není něčím nerealistickým, ale *jistotou* budoucnosti (*Zukunftssicherheit*), které může být dosaženo jednáním v přítomnosti (s. 257). Připomíná se také, jak to chápali klasikové: jako hnutí, které zruší přítomný stav.³ Pojetím utopie jako pouhé „tendence k něčemu“ se běh dějin proměňuje v proces s otevřeným koncem (s utopii cíle, kterého nebude nikdy zcela dosaženo, s. 14).

Kniha je zaměřena na komunisty tří autorem vybraných zemí: Československa, Německé demokratické republiky a Polska. Omezením na „severní trojúhelník“ socialistického tábora, který nezahrnuje Maďarsko, je ale vývoj komunistické ideologie ochuzen o významnou složku. Jak v roce 1956 svým bouřlivým a převratným vývojem, tak v pozdějších letech kadárismu bylo Maďarsko důležitou dílnou komunistické ideologie. Nový vztah k nekomunistické části společnosti, který přinesl kadárismus, ale zejména vývoj v druhé polovině 80. let, kdy Maďarsko (podobně jako jinými cestami Polsko) dospělo až k počátkům politického i názorového pluralismu, by ukázal, že poststalinický vývoj ideologie i vládní praxe mohl jít i jiným směrem než v Československu a Východním Německu, kde se vedení stran do poslední chvíle vzpěchovalo dělit se s někým o moc a vliv na společnost i její smýšlení.⁴

Autor odmítá pojímat první desetiletí komunistického režimu v těchto zemích optikou teorie totalitarismu jako dobu, kdy společnost jen pasivně čekala na uvolnění. Takové pojetí podle něho zabraňuje vidět, jak ve skutečnosti mysleli komunisté *mimo* hranice politbyra o komunismu, o historii, o společnosti či o straně samotné. Metodicky proto klade důraz na aktivitu a angažovanost lidí „dole“. Právě v diskusích na aktivech a shromážděních komunistů na úrovni krajských,

3 Kolář je na s. 257 v poznámce č. 13 cituje: „Der Kommunismus ist für uns nicht ein Zustand, der hergestellt werden soll, ein *Ideal*, wonach die Wirklichkeit sich zu richten haben (wird). Wir nennen Kommunismus die *wirkliche* Bewegung, welche den jetzigen Zustand aufhebe.“ – KARL MARX, FRIEDRICH ENGELS, *Deutsche Ideologie*, in *Werke*, díl 3, Berlin (Ost) 1962, s. 35.

4 K tomu srov. JUAN J. LINZ, ALFRED STEPAN, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, Baltimore 1996, s. 306–311.

podnikových a základních organizací vznikal podle autora poststalinský konsenzus, který umožnil i po otřesu roku 1956 pokračování komunistického panství. Toto kritické ohlédnutí stranických řad za minulostí vedlo k novému pojetí historie strany a k návratu „skutečného leninismu“ a „autentické stranické demokracie“ (s. 18). Rok 1956 se tak stal předělem ve vývoji komunistického režimu i ve změně komunistické identity a způsobu legitimizování panství jedné strany.

Práce je rozvržena do pěti kapitol, v nichž se zkoumá sémantické pole ideologického diskurzu, který odráží vytváření „procesuální utopie“. První kapitola je věnována vlivu událostí let 1953–1956 na pozdější vývoj komunistického pojetí dějin pod dojmem odhalené stalinské minulosti. Druhá kapitola obrací pozornost k sebepochopení a sebe prezentaci strany, která se otvírá diskusi o stranické demokracii pod kolektivním vedením. Třetí kapitola sleduje nové pojetí národa, který byl v době vypjatého třídního schématu nedostatečně hodnocen. Ve čtvrté kapitole jde o hodnocení vnitřních nepřátel, zejména dogmatiků a sektářů, ale také revizionistů a sociálních demokratů; pozornost se věnuje komplikovanému vztahu k sionismu. Pátá kapitola je věnována „návratům“ k zlatému věku (leninské) strany a otázce „obrození“ (s. 23). Kapitoly jsou zářmovány do hutného úvodu a epilogu.

Abyste ozřejmil proces proměny komunistické mentality nejen ve vedení, ale v širokých vrstvách strany, zaměřil se autor především na objasnění vztahu mezi jejím centrem a periferií. Zkoumá, jak byla středními a nižšími funkcionářskými organizacemi a prostými členy na lokální úrovni strany přijímána usnesení centra, projevy vedoucích představitelů či směrodatné články funkcionářů, čímž se chce přiblížit ideologické skutečnosti každodenního života. K tomu využívá zejména protokoly z regionálních, lokálních a podnikových stranických shromáždění, kde se v diskusích reagovalo na události a potřebu proměny Sinnweltu „zdola“.⁵ Účel tohoto metodického přístupu je postavit do středu tehdejšího dění mluvící a jednající lidi a dát tím komunistům novou tvář: „Mým úmyslem je osvobodit komunisty ze zužujícího obrazu ‚totalitárních‘ zločinců nebo zabad-

5 Zůstává tak stranou, do jaké míry byly tyto názory ovlivňovány diskusí komunistických intelektuálních protagonistů například o ideologii na stránkách *Literárních novin* v roce 1956, do níž se zapojili Ivan Sviták, Karel Kosík, Robert Kalivoda a řada dalších. Stejně tak v Polsku a Maďarsku působily podnětné práce L. Kolakowského, G. Lukáče či v našem prostředí v roce 1963 vydaná Kosikova *Dialektika konkrétního*, resp. diskuse kolem ní. I ve vrcholném tažení proti pozůstatkům stalinismu v roce 1968 to byli komunističtí intelektuálové, kteří silně ovlivňovali veřejné mínění i v řadách komunistické strany. Srov. MICHAL KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, Praha 2009, s. 304n.; KAREL HRUBÝ, *Politické diskuse intelektuálů za pražského jara*, Soudobé dějiny 15/2008, s. 545–574.

něných partajních aparátčků a dát jim místo toho lidskou tvář. Jen tak můžeme pochopit jejich angažování ve straně a pro věc socialismu.“ (s. 24)

Mezi vedoucími orgány, poznamenanými stalinismem, a reformními proudy ve straně, se rozvinula diskuse o tom, co bylo skutečnou pravdou. Průběh post-stalinické transformace, která se v těchto diskusích odrážela, probíhal v každé zemi odlišně vzhledem k rozdílným národním podmínkám a tradicím. Tak například mohli českoslovenští komunisté přihlédnout k demokratickým tradicím předstalinického tříletého období po druhé světové válce, či dokonce k obrazu demokratického Československa mezi oběma válkami. V Polsku se ve stranických diskusích projevoval ostrý antistalinismus. Komunisté v NDR se naopak tvářili, jakoby stalinismus v jejich zemi nikdy neexistoval (s. 19).

Nejdále šly kritiky nedávné minulosti v Polsku, kde došlo k silné politizaci stranické základny a k výměně generálního tajemníka, jímž se stal dříve vězněný W. Gomułka. V NDR a ČSSR se stranická vedení snažila udržet diskuse v kontrolovaném rámci, což se dařilo spíše německým špičkám, které stalinismu dávaly punc jevu týkajícího se především samotného Sovětského svazu. V Československu se však přes snahu brzdit diskuse hrozbou nebezpečí revizionismu na jedné a imperialismu na druhé straně dostávalo vedení do úzkých, v nichž označilo jako viníka „malého Stalina“, Gottwaldova zete Alexeje Čepičku. Ale ve všech zemích při všem pobouření nad odhalenými metodami a při vši otřesené důvěře „k pravdám předkládaným shora“ docházelo jen k zdráhavému odsouzení samotného Stalina, v němž lidé chtěli i nadále vidět svého osvoboditele a velkého vojenského i ekonomického стратега. Patos obdivu k zbožňovanému Stalinovi, zčásti záměrně inscenovaný (s. 98), stále ještě vytrvale působil.

Nové sebeporozumění, které se strany pokoušely najít, spočívalo v poznání, že se i komunistická strana přes svou velikost a slavnou historii může mýlit (s. 92), že v její historii mohou být i stinné stránky. Událostmi roku 1956 se také projeвило, že strana není tou sevřenou „železnou pěstí“, za jakou se považovala, ale heterogenním útvarem. Dospělo se k názoru, že strana musí věnovat více pozornosti vztahu k jiným historickým subjektům, jako jsou národ, „stát“ a „společnost“, které v inkriminovaném období zanedbávala. Například měla být přísně oddělena od státu. Nyní se považovala za rozhodného protivníka „kultu osobnosti“ a korupčních státních orgánů (s. 94).

Rok 1956 proto autor nepovažuje za začátek konce komunistické iluze (jak to označil například F. Furet),⁶ zároveň jej vidí jako začátek nové, více než tři dese-

tiletí trvající éry evropského komunismu, který se vyznačoval pozoruhodnou stabilitou (v Gomulkově Polsku, v Husákově Československu, ve velké části období Kádárova Maďarska a v Honeckerově „vyvinutém socialismu“). Rok 1956 je mu momentem přechodu jedné formy legitimizování panství k formě jiné. Tehdy se měnil nejen poměr mezi panujícími stranami a společností tím, že se liberalizoval kulturní život a posilovala konzumní politika, ale také legitimizující víra komunistů. Co se vytvářelo, bylo víc než jen alternativa k stalinskému modelu, víc než jen přechod od „utopického socialismu“ k „reálnému socialismu“, byla to „žitá utopie“,⁷ která nespočívala v psaném ideologickém návodu, ale na přesvědčení stále věřících komunistů, že budoucnost je již zde, a může být proto přímo utvářena (s. 11).

Kolář vyzdvihuje význam víry jako faktoru, který má očistit profil komunistů, jak to vyjádřil ve svém shora citovaném úmyslu. Být komunistou ve 20. století, říká, znamená věřit, že žádný jiný život není smysluplný než ten být komunistou, neboť běh dějin, směřující zákonitě ke komunistickému ideálnímu stavu, je neodvratný. Myšlení a jednání komunistů bylo určováno jejich vírou v utopii budoucnosti, která přinese společnost zbavenou všeho vykořisťování i panství. Z jejich pohledu nebyla tato utopie něco „nerealistického“, nýbrž byla nevyhnutelným, „vědecky“ dokázaným výsledkem dějin (s. 8). Utopie tak měla charakter objektivní dějinné nutnosti, která ospravedlňovala ideologii, z níž vycházel i program a pojetí cesty, metod a prostředků k dosažení cíle.

Strnulá utopie stalinské doby, která spočívala v pevném obrazu konečného cíle, se po roce 1956 mění v utopii procesuální, která chápe budoucnost jako historii s otevřeným koncem a soustřeďuje pozornost na proces jejího dosahování jako výrazu „touhy po něčem lepším“.⁸ Utopie poststalinského pojetí se tak stává především „motivujícím stavem mysli“, který ovlivňuje jednání a hodnocení komunisty jako subjektu. Jeho příklon ke komunistické víře je podmíněn psychologicky, subjektivní potřebou a vůlí pochodovat „spolu“ se stranou a „podřídit se nadosobnímu kolektivu“ (s. 9).

To má podle mého mínění vážný důsledek: utopii chápanou jako emocionálně zjitřený stav mysli, jako víru v ušlechtilý, byť konkrétně nepopsaný cíl, nelze vinit ze zvrácenosti. Naproti tomu cestu k uskutečnění utopie použitím brutálních metod

7 Kolář cituje termín použitý Vladimírem Macourou v knize *Šťastný věk*.

8 V novém pojetí „procesuální utopie“ se i komunistická ideologie autorovi nejeví jako „ideologický fanatismus“ ani jako „čirý oportunismus“, nýbrž jako poststalinská víra, která lavíruje mezi fantazií a praxí, mezi touhou a skutečností. Procesuální utopie se podle jeho pozitivního hodnocení odráží v každodenní obětavé práci pro stranu a v naději na „lepší zítřek“ (s. 329–330).

a prostředků k potlačování protivníka, která byla legitimována stalinskou ideologií, lze zahrnout jako zvrácenou. Utopie nedělá komunismus „dehonestujícím“, tím ho učinila praxe, v níž použití kanálů propagandy a právního, psychologického stejně jako fyzického násilí ospravedňovaného ideologií bylo účinným prostředkem monopolní vlády jedné strany – také nad odpůrci (skutečnými i jen domnělými, potenciálními). Pojetí utopie podmíněné čistou vírou tak otvírá možnost očistit i stalinskou víru v uskutečnění komunismu (třebaže podle autora po Stalinově smrti už nikdo na tuto utopii jako skutečnou budoucnost komunismu nevěřil, s. 9). I při ní mohlo jít o subjektivně čisté úmysly a vznešené cíle, o obětavou práci pro stranu v naději na „lepší zítřek“.⁹ Věřící komunisté (řadoví členové stejně jako členové politbyra, kteří rozhodovali o rozsudcích smrti – také svého generálního sekretáře) jsou tak z viny za „hříchy“ a přehmaty období „kultu osobnosti“ exkulováni. Mohou být obviněni jen tehdy, porušili-li zákon (komunistického státu).

Takováto exkulpace z viny na metodách a zločinech „kultu osobnosti“, která se uděluje víře v utopii, nemůže být podle mého názoru nárokována na ideologii. Ideologie totiž není jen vírou, nýbrž i souborem racionálně koncipovaných názorů, způsobem uvažování i hodnocení, metodou, z níž se vychází při formulování programu strany a tím i volby metod a prostředků řízení společnosti. Utopie motivovala, ideologie však formovala praxi strany.

Její proměnu podává autor v dalších kapitolách, zejména v oddílu *Dilema diktatury a násilí*. Sleduje zde, jak chtěli komunisté rozumět diktatuře a jejímu spojení s terorem a nezákonnými metodami. Jak se snažili nově vyložit boj tříd o moc a o její udržení. Jak se chtěli odpoutat od stalinského pojetí a přitom prezentovat lidovou demokracii nejen jako výraz vedoucí role strany, ale také jako garanta, že nedojde k oslabení socialismu převratnou reformou dosavadního způsobu vládnutí nebo působením jiných sil, socialismu nepřejících.

Nové pojetí ideologie a politiky strany, argumentuje autor, vyžadovalo především nové sémantické porozumění. Význam základních pojmů komunistického sebeporozumění jako třídní boj, použití násilí proti nepřítelům, diktatura, kterou ve jménu proletariátu vykonávala strana, byl až dosud určován „shora“. Nyní se k nim ale obrátila pozornost i řadových komunistů. Nejen vedení, ale i nižší a zá-

9 Tato „osleplá víra“ ale často byla vyvolána a udržována při životě také tím, že lidé – i komunisté – byli uzavřeni do úzkého horizontu, který jim byl vymezeny mocenskou strukturou diktatury jedné strany a jejími (také státními) institucemi včetně kontroly tisku, rozhlasu, umění i výchovy. To, že žili uzavřeni nejen v téměř neprodyšných hranicích systému, ale i mentálně v uzavřeném světě úzce vymezené ideologie – krátce v uzavřené společnosti. Tomuto vlivu objektivního působení orgánů strany a státu však kniha pozornost nevěnuje.

kladní složky strany nechtěly nést odpovědnost za stalinské hříchy. Strana musila být zachována čistá a silná, jak to vysvívalo už z tajného projevu N. Chruščova na XX. sjezdu strany sovětských bolševiků.

Proces vyjasňování těchto základních složek ideologie je Kolářem sledován ve všech těžkostech a často jen polovičatých, ne zcela zřetelných řešeních, které jej provázely. Třídní boj ztratil v tomto procesu na významu, mělo se přejít na Chruščovem koncipované „mírové soužití“. V důsledku toho měla být učiněna přítrž i všemu teroru, který byl zpětně tolerován jen pro výklad období převzetí moci proletariátem, resp. stranou jako jeho organizovanou avantgardou. Prohřešky proti socialismu se měly trestat jen zákonnou cestou, přičemž vykonavatelem spravedlnosti měl být stát, nikoli strana, která však stát monopolně řídila (tautologie tohoto rétorického manévru je příznačná). Diktatura neměla být chápána jako cíl, nýbrž jako prostředek k uchopení a upevnění moci proletariátu. V tomto pojetí ztratila pro přítomnost svou nesmlouvavou tvář a byla nyní prezentována jako druh proletářské demokracie, kterou ale není možné zaměňovat za demokracii buržoazní.¹⁰ Byla nastartována cesta zpět k Leninovu pojetí „demokratické diktatury“, v níž byly svobodné diskuse uvnitř strany běžné. Odpovědnost za hříchy stalinismu byla připsána jen ničemům, jako byli v SSSR Berija, u nás Slánský, v Polsku Berman – strana sama byla spíše *obětí* stalinského extremismu než jeho spoluvůrcem. Za brutalitu metod byly odpovědné orgány bezpečnosti, v jejichž řadách byli často lidé nezkušení nebo ideologicky pomýlení – strana sama byla bez viny (s. 135). Nyní se měla obrátit vedle úkolu destalinizace také k utváření budoucnosti komunismu jako nenásilného modernizačního procesu (s. 136). Podle Koláře byl nyní boj komunistické strany veden méně konfrontačně proti nepřítelům, obracel se k boji o mír, o socialismus

10 Práva buržoazní demokracie, jako bylo právo na opozici spojené se soutěží více politických stran ve volbách, a tím i s možností výměny panující strany, byla i ve vrcholném roce poststalinismu komunisty odmítána. Výsadní postavení komunistické strany mělo být zachováno na věčné časy. V záznamu vystoupení A. Dubčeka na zasedání ústředního výboru KSČ 29. května 1968 se tento odpor zdůvodňuje: „Základním rozdílem mezi buržoazním parlamentarismem a socialistickou demokracií je, že vztah mezi politickými stranami, které zachovávají základnu Národní fronty, musí být vztah partnerství a kooperace, nikoliv vztah boje o přerozdělení moci ve státě, který je příznačný pro buržoazní systém. To neznamená ani vyloučit politickou autonomii, ani vyloučit sporné otázky a oponenturu uvnitř Národní fronty. Střetávání názorů se však musí opírat o společný socialistický program. Garantem tohoto programu je vedoucí úloha Komunistické strany Československa, neboť není jiný reálný program výstavby socialismu než program marxistický, opírající se o vědecké poznání a nejprogressivnější sociální zájmy.“ – JITKA VONDROVÁ, JAROMÍR NAVRÁTIL, (edd.), *Komunistická strana Československa: Prameny*, díl 9/2: Konsolidace, Praha 2000, dokument č. 77, s. 41.

(v leninském duchu) a k udržení jednoty. Bojovalo-li se proti něčemu, pak proti byrokratismu nebo proti kultu osobnosti.

Kolář nezamlčuje, že řešení, k nimž se docházelo, nebyla vždy jednoznačná. Tak například hodnocení komunistických vůdců z doby stalinismu bylo stále poplatné nostalgickým emocím; diktatura byla na jedné straně považována za nevyhnutelnou, bez níž by se nedošlo ke konečnému vítězství socialismu, na druhé straně však poskytovala volnost rozhodnout, bude-li jí použito či nikoli.

Také dvě následující kapitoly o vztahu k národu a „nepřítelům“ sledují stejný proces ideologického vyjasňování horizontu „očistěného“ socialismu. Zejména proměně významu „národa“ věnuje autor značnou pozornost. Konflikt mezi národem a třídou považuje za hlavní konflikt velkých vyprávění moderny. Nejprve uvádí obsáhlou odbornou literaturu k tomuto tématu, líčí nestejný poměr k národu mezi reformistickými socialisty a komunisty před druhou světovou válkou, za války i po ní, jak se odrážel v odlišných ideologiích i politice. Zejména po obratu k „velké vlastenecké válce“ Sovětského svazu se i komunisté satelitních zemí začali přiklánět k myšlence národních cest, ale když Stalin začal později razit tézi o zostrújícím se třídním boji, byl tomu učiněn rázný konec (s. 152). Už Chruščov však ve svém tajném referátu kritizoval Stalinovo pojetí nacionalismu, a dal tak signál k zvýšení národního sebevědomí komunistických stran (s. 159). Ve vnitrotanických diskusích však mnozí členové byli k národním cestám skeptičtí. Těmto názorovým rozdílům, jak se projevovaly v jednotlivých srovnávaných zemích, se věnuje Kolář velmi podrobně. Zde jen několik bodů. Tak byly například kritizovány události polského podzimu 1956 jako projev „buržoazního nacionalismu“. Podobné obavy byly zejména mezi německými a československými komunisty vyvolány „maďarskými událostmi“. V NDR byl navíc pojem národa komplikován existencí dvou německých států nestejného politického charakteru. V Československu hrála významnou úlohu otázka „odsunu“ německé menšiny a poměr k německy mluvícím komunistům v severních Čechách. To vše hledání nového hodnocení národa komplikovalo. I když v průběhu dalších let převažovala v komunistických stranách tendence „návratu k národu“, zůstával tento pojem podle historické situace stále ve střídavém posunu na ose mezi přátelským a nepřátelským hodnocením (s. 200).

Přes všechny modifikace obrazu nepřítele potírali komunisté i v období poststalinismu své odpůrce až k hořkému konci hnutí (s. 201). Obraz nepřítele stále vydatně pomáhal k ozřejvení vlastní identity. Kdo nepatří k nám, kdo nám škodí nebo bojuje proti nám, je také naším nepřítelem. Mezi stalinským a poststalinským pojetím nepřítele však byl zřetelný rozdíl v radikalitě. Za Stalina byl odpůrce považován za „smrtného nepřítele“, který musel být fyzicky zničen. V poststalinismu však byl pojem nepřítele relativizován (s. 203). Jeho obraz byl oddémonizován. Byl považován spíše za pomyleného, kterého je třeba převycho-

vat. Pojem imperialistického nepřítele ustoupil snaze o „mírové soužití“, měnil se poměr k Titově Jugoslávii atd. Ve skutečnosti se jednalo o návraty k nemilosrdnému posuzování. Nedůvěra ke stranické propagandě, která byla otrěsem „odhalení“ narušena, způsobila v myslích komunistů zmatek, který se projevil v nestejném hodnocení těch, „kteří nebyli s námi“. I po roce 1956 se obnovilo pronásledování a fyzická represe jak v NDR (zatčení intelektuálů Harichovy skupiny), tak v Československu (pronásledování církve) i v Polsku (postih studentů na konci 60. let). Bojová rétorika se však mírnila. Už se nemluvalo vždy o „nepřátelích“, ale častěji o „odpůrcích“ (s. 218).

Bojovým úkolem však stále zůstávala „nepřátelská ideologie“, která byla spatřována i ve vlastních řadách jako ideologie dogmatiků, či naopak ideologie revizionistů. Nepřítel se také stále spatřoval v sociálních demokratech, zejména v „pravicových“ kruzích vedení SPD. Tak například v roce 1960 vyšla brožurka Zdeňka Jičínského *„Demokratický socialismus“ západoněmecké sociální demokracie*, v níž autor ještě napadá sociální demokraty jako „parlamentní kretény“. Ale o několik let později, v roce 1968, se už v Praze nejednalo s výborem pro obnovení československé sociální demokracie jako s nepřáteli: čelní členové komunistického vedení (Smrkovský, Kriegel, Mlynář, Indra) se pokoušeli přimět zástupce přípravného výboru jednáním k uznání „sloučení“ z června 1948 a k návratu do „sjednocené strany“, kde jim chtěli poskytnout i politické zastoupení.¹¹ Také v NDR po výměně dopisů mezi východoněmeckou stranou a západoněmeckou SPD nastala mezi oběma stranami znatelná obleva.

Komplikovanější byl vztah k sionismu a izraelskému státu. I když se od svých začátků komunistické režimy snažily antisemitismus potlačovat, byli židé (sionisté apod.) stále považováni za skryté nepřátele. Když se odpor proti nepřítelům po roce 1956 soustředil hlavně proti dogmatikům na jedné a revizionistům na druhé straně, byl antisemitismus zatlačen do pozadí. Příležitostně se však znovu oživil, jak ukázala například antisionistická kampaň v Polsku roku 1968. Nejednou se vynořovaly domněnky o internacionálním spiknutí, v němž židé hráli důležitou roli. Antisemitismus, antisionismus a posléze i antiizraelismus byl však v komunistickém ideologickém diskurzu vždy podrživen klasickému marxistickému pojetí, v němž internacionalismus měl zásadní význam (s. 252).

Vývoj komunismu v SSSR v době působení Lenina a i poté, až do roku 1929, představoval pro komunisty „zlatý věk“ hnutí. Linearita tohoto vývoje však byla rozrušena. V hodnocení Stalina měl už svou nepřehlédnutou funkci fragmen-

11 JIŘÍ HOPPE, *Opozice 68. Sociální demokracie, KAN a K 231*, Praha 2009; PŘEMYSL JANÝR, *Neznámá kapitola roku 1968. Zápas o obnovení Československé sociální demokracie*, Praha 1998.

tovaný čas. Až do roku 1934 zachovával Stalin správnou, tj. leninskou linii, kdy dosáhl řady úspěchů v budování státu a jeho ekonomiky. Tato činnost mu vynesla popularitu, sympatie a podporu. Čím více však strhával Stalin moc na sebe, tím zřetelněji byl původní ideál zatlačován do pozadí a principy leninismu byly porušovány (s. 260). V této časové fragmentaci vyznívá kritika Stalina milosrdněji.

Poststalinistické diskuse oživily i zájem o výklad dějin. Úhel pohledu se však změnil: do popředí už nevystupovaly „velké dějiny revoluce“ a větší pozornost se věnovala každodennímu životu „malých lidí“ (s. 274). Kolář široce rozvádí specifiku a hodnotu „každodennosti“ pro postižení dějin této epochy, jak byla zachycena nejen v diskusích, ale i ve vzpomínkové literatuře a výzkumu. I když tyto diskuse mají často ambivalentní hodnotu pro častý výskyt nepolitických témat, odráží se v nich stesk po minulých obdobích, kdy politická činnost spočívala na autonomním, spontánním jednání v ostrém kontrastu k období stalinismu (s. 294). V závěru kapitoly sice Kolář považuje poststalinismus nadále za dobu nového začátku, ale současně jej označuje za „podzim komunismu“. Po staliniismu přišlo vystřízlivění a touha po normalitě. Při vši euforii a upínání se k budoucnosti byla tato budoucnost nejistá, „ještě nefungovala“.

Kolářova kniha přináší množství nových svědectví o mentálním zpracování „procesu destalinizace“ řadovými komunisty a nižšími stranickými organizacemi po otrěsu, který přineslo Chruščovovo odhalení „kultu osobnosti“ na začátku roku 1956. Připomíná události v komunistickém světě v následujících letech, prezentuje bohatou literaturu k danému období, rozvíjí teoretické úvahy (například o čase, o významu studia každodenního života apod.), a je tak otevřenou studnicí podnětů k dalšímu objasňování fenoménu poststalinismu. Ačkoli v titulu nese tento proces charakter „epochy“, není časový rozsah trvání, resp. působení poststalinismu jako „utopického obratu“ zřetelně vyznačen. Nejvýrazněji jsou hlasy základny zastoupeny v letech 1956–1968, ale jak dlouho lze o poststalinismu mluvit i v letech po okupaci Československa? Kolář v epilogu říká (s. 330): „Utopický obrat měl dalekosáhlé politické následky. Boj komunistů o stabilizaci jejich panství pomocí vždy nového legitimizačního vyprávění, které začalo roku 1956, provázal stranu až k jejímu pádu v roce 1989.“ V této perspektivě by i „normalizace“ nesla protražované působení poststalinismu.¹² Avšak v 70. a 80. letech, kdy podle autora většina komunistů ztratila naději na dosažení „beztřídní společnosti“, jsou už projevy „zdola“ dokumentovány podstatně slaběji, takže tento výrazný rys poststalinistické iniciativy tu zřetelně vybledá.

12 K závěrečnému období „normalizace“ vydali Pavel Kolář s Michalem Pullmannem sborníček svých dřívějších prací pod titulem *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*, Praha 2016.

Není také zřejmé, jak hlasy „zdola“ působily na utváření názoru na dějiny, identitu a poslání komunistické strany v nejvyšších vrstvách vedení a jeho aparátu. Zda se například u nás ještě před „pražským jarem“, v němž vztah mezi centrem a periferií byl evidentně volnější, dostaly sítem vyšších orgánů až do usnesení a direktiv ústředí, či zda v tomto identifikačním a legitimizačním vyprávění stále převažovalo asymetrické rozdělení vlivu, v němž centrála měla stále mohutnou převahu nad periferií. Kolář se sice pokusil vrátit řadovým komunistům hlas, nepotvrdil však průkazně jejich vliv. Bez prokázaného vlivu základny na ideologii i praktickou politiku strany působí uvedené citace hlasů „zdola“ na mnoha místech spíše jen ilustrativně než příčinně, geneticky.

Bouřlivé diskuse během „pražského jara“, v nichž promlouvaly hlasy jak čelných, tak řadových komunistů, ale i velkého množství nekomunistů, nejsou v knize náležitě využity, třebaže se v nich projevil další stupeň poststalinského procesu. Ozývala se nespokojenost s tím, jak nedostatečně bylo poststalinské pojetí uplatňováno vedením strany ve druhé polovině 50. a v prvních letech 60. let, jak váhavě se přikračovalo k překonání následků stalinismu a k demokratizaci života ve straně i ve státě. O politickém a ideologickém vývoji během „pražského jara“ je tu však jen několik nesytematických zmínek. Tak například na s. 198 se zmiňuje kritika „pražského jara“ z polské strany, která byla pokračováním tamní antisionistické kampaně z března 1968: u některých vedoucích osobnosti „pražského jara“, jako byli František Kriegel, Eduard Goldstücker nebo Ota Šik, se připomínalo, že jsou „židovského původu“. Účast polských vojenských jednotek na obsazení Československa byla posuzována jako „podřízení se komunistickému, antiimperialistickému a antirevizionistickému narativu“ apod.

V závěrečné větě knihy připomíná autor jednu konstantu, která nepodléhala nikdy změně: po celou dobu po Stalinově pádu věřili komunisté na legitimní „právo strany vést společnost“ k neurčité alternativě ke kapitalismu i k stalinismu. V tomto konstatování autora je mnoho pravdy. Nárok na vedení společnosti byl trvalý – nedovedli se jej vzdát ani reformní komunisté. V tomto smyslu, jak dále doznává Kolář, mohou s koncem vedoucí role strany být označeny revoluce roku 1989 jako zhroucení původně poststalinské procesuální utopie, na jejímž základě mohli komunisté formulovat kritické názory na konkrétní problémy, aniž ztratili přesvědčení, že jsou dobrými komunisty (s. 330).

Knihla jistě přispívá k poučení o vývoji „sebeporozumění“ východoněmeckých, polských i českých a slovenských komunistů, které se autor pokusil osvobodit „ze zužujícího obrazu ‚totalitárních‘ zločinců nebo zbedněných stranických aparátčků“. Není pochyby, že řadoví komunisté do této inkriminované kategorie většinou nepatřili. O stranických aparátčcích to ale kniha nedokazuje.

Karel Hrubý